

SZEMLE

PIERRE BOURDIEU

Bourdieu két könyvéből indulok ki. Az egyiket 1989-ben adta ki *La Noblesse d'État* (Az állami nemesség) címmel, alcíme *Grandes Ecoles et Esprit de Corps* (Nagy iskolák és testületi szellem). A másik *Réponses* (Feleletek, Válaszok) című könyv, amelyet *Loïc J. D. Wacquant*-nal írt együtt. Látszólag interjúkötet, valójában az általa Chicagóban tartott szeminárium összegezése, úgyhogy a kérdés-felelet inkább szerkesztési játék, nem kell valódi kérdés-feleletre gondolni. Ez a könyv 1992 januárban jelent meg Párizsban.

Magyarországon leginkább *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése* címmel magyarul is megjelent könyvére szoktak hivatkozni, amely az 1970 előtt írt tanulmányokból hoz válogatást.¹ Ezen kívül szokták idézni *La Distinction* (A megkülönböztetés) című könyvét is, amelyet 1979-ben jelentetett meg.² Bourdieu folyamatosan újragondolja a saját gondolatait, folyamatosan újrafogalmazza a saját fogalmait, folyamatos érelődésen – noha már éretten lépett a tudomány színpadára –, fokozatos átalakuláson megy át, és a legcélseztűbb, ha aránylag friss műveit vesszük alapul.

A *La Noblesse d'État* egyik tárgyát az alcím jelöli meg. Franciaországban vannak középiskolák, vannak főiskolák és egyetemek. Ezekből merőben különböznek az úgynevezett nagy iskolák, amelyeknek neve egyáltalában nem mutatja jelentőségüket. Van talán negyven ilyen. Az egyik nagy iskola az *École Normale Supérieure*, amelynek neve tanárképző főiskolát jelent magyarul, és az ember azt gondolhatná, hogy nem egyetem, hanem főiskola. Ez volt a második világháború utánig Franciaország legelőkelőbb és legfontosabb iskolája, és ma is a legelőkelőbbek egyike. A két háború között az *École Normale Supérieure* adta a francia tudományos élet nagyságainak többségét, a francia szellemi élet vezérfiguráit, minisztereket, miniszterelnököket és más főhatósági vezetőket, tehát ez volt az elitképző intézet. Ehhez az elitképző intézethez párosult még abban az időben – tehát a 44 előtti korszakban – két vagy három nagy iskola. Az egyik volt a *Politechnikum*; erről lehetne gondolni, hogy valami középiskolaféleség, pedig mérnököket, matematikusokat és fizikusokat képzett, magas beosztású államhivatalnokokat adott Franciaországnak. A

Politechnikum mellett a másik volt az *École de Mine* (Bányászati Iskola). A Bányászati Iskola – csakúgy, mint a Politechnikum – főhivatalnokokat, elsősorban a pénzügyi igazgatás vezető tisztviselőit képz. Hasonló a helyzet az *École Nationale Supérieure des Ponts et Chaussées* (Hidak és Utak Iskolája) esetében is, ennek a nevében sincs benne az, hogy egyetem, márpedig ha valakinek ez az iskola szerepel a névjegyéen, akkor ez olyasmit jelent, mint a régi Magyarországon a nemesi származás. Ezek voltak azok az iskolák, amelyek 1944-ig adták a francia politikai elitet. A nagy iskolákban viszonylag rugalmas társadalom- és állammfenn tartás érvényesült, vagyis diákjaik kétharmadrészben burzsoá és egyéb jobb módú családok gyermekei voltak, de egyharmadrészben alulról jöttek. Tehát a francia elit ösztönös módon ügyelt arra, hogy ne legyen kasztszerűen zárva, hanem valamilyen utánpótlásról gondoskodjék. Bourdieu egy kicsit ki is csúfolja ebben a könyvben az újságok és a népszerű irodalom társadalomképét, amely szerint klasszikus az, ha a parasztszülőktől származó tanító gyereke bekerül az *École Normale*-ba, a tanító gyerekekből *Normalien* lesz, és a *Normalien*ből a köztársaság elnöke, mint Pompidou, aki valóban tanítónak volt a gyermeke. Ez a mobilitás persze kis számú emberre korlátozódott, csak azokra, akik ilyen nagy sikert értek. A bejutás nehéz volt, fantasztikusan szigorú felvételi vizsgával. Emlékeztetek *Martin Du Gard* könyvére, a *Thibault-családra*. A nagypolgári család lázadó gyereke jelentkezik az *École Normale*-ba, egy évig tanul éjjel-nappal, megy a felvételi vizsgára, és a bejutás az egész családnak nagy sikert jelent. Elegáns névjegy volt abban az időben, és még most is nagyon elegáns névjegy, amelyen az áll: Jacques Dumont *Normalien*. Semmi több. Akkor már tudják, hogy kicsoda ő. Ezért használja azt a kifejezést Bourdieu, hogy állami nemesség.

Mindez átalakult a második világháború után. A régi Franciaország kezdett alkalmazkodni a modern világhoz. Megjelent két vagy három új nagy iskola. Az egyik az ENA (*École Nationale de L'Administration*), magyarul Államigazgatási Főiskola. Erről azt gondolhatná az ember, hogy kishivatalnokokat képez. Ez vált aztán Franciaország legelőkelőbb iskolájává, és szokás mondani: ahhoz, hogy az ember miniszter lehessen Franciaországban, először az

1 Pierre Bourdieu (1978) *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*. Bp., Gondolat Kiadó.

2 Pierre Bourdieu (1979) *La distinction*. Paris, Ed. de Minuit.

ENA-t kell elvégezni. Ebben az iskolában, szemben a Bányászati Iskolával, az Utak és Hidak Iskolájával, Politechnikummal stb, a tudomány ugyan nagy szerepet játszott, de a konkrét államigazgatási feladatokra való felkészülés előtérbe került, tehát modernebb, mint az előbb említettek. Említeném még az *École des Hautes Etudes commerciales*-t, népszerű nevén HEC-et (Kereskedelmi Főiskola), amely szintén magas rangú államhivatalnokokat képez, és a *Sciences Po*-t,³ amely már 1872-ben létrejött, de régebben inkább szabad iskolának látszott, amelyben olyan emberek tanulnak, akik szabadabban akarnak mozogni a világban, s amely nem olyan hierarchizált, mint az előbb említettek. A későbbiekben a Sciences Po is elítélt helyé alakult át.

Megpróbálok azt a néhány kategóriát leírni, amelyekben rendezhető az információ. Az egyik az *objektívizmus és a szubjektívizmus* problémája.

A társadalomtudományban két nagy áramlata: az objektivisták és a szubjektivisták (nyilvánvaló, hogy kicsit egyszerűsítetek). Az objektivisták klasszikus nagy figurája *Émile Durkheim*, a szubjektivistáké *Max Weber*. Magyarországon ismerősebb szerzőre hivatkozva, az objektivisták híres klasszikusa *Karl Marx* is. Bourdieu-nek az a törekvése, hogy egyesítse az objektívizmust és a szubjektívizmust. Ezt úgy érti, hogy valamilyen társadalmi jelenségsoport vagy az egész társadalom vizsgálatánál objektíve adott pozíciókból kell kiindulni. E pozíciók nem egyeznek a társadalom önmagáról alkotott képével. Tudományos feladat megtalálni az objektív pozíciókat. A második feladat pedig megtalálni az objektív pozíciókban elhelyezkedő emberek diszpozícióit, hajlamait és elképzeléseit az egész társadalomról és saját helyükről. A prioritás az objektív pozícióknak kell adni, mert ezek határozzák meg az elképzeléseket is. (Nem is nagyon jó szó az elképzelés, angolul is, franciául is *representation*.) Hivatkozik ezzel kapcsolatban Durkheimnek Mauss-szal együtt írt tanulmányára, amelynek címe: *A klasszifikációk néhány primitív formája*. Azt állították ebben a tanulmányukban, hogy a primitív társadalmakban az értelmi klasszifikációk egyszerűen visszatükrözik a társadalmi csoportban meglévő klasszifikációkat, egész egyszerűen abból származnak. Vagyis a csoportstruktúrából következnek a kollektív elképzelések, és a kollektív elképzelésből az értelmi kategóriák. Azt mondják, hogy ez a primitív társadalomra vonatkozik, de nem a nagyon fejlett társadalomra. Bourdieu továbbmegy, és azt mondja, hogy minden értelmi osztályozás, ami csak van a világon, mindig csak az objektív társadalmi viszonyoknak a tükröképe. Tehát egy-

szerűen vannak objektív viszonyok, ezeket az egyének magukéva teszik, belsővé teszik, *inkorporálják* – állandóan visszatér ez a kifejezés –, és abból, amit magukéva tettek, abból alakítanak ki értelmi kategóriákat, vagyis minden értelmi kategória a meglévő társadalmi struktúra tükröképe. *Homológia, hasonmása*.

Itt kell említenem azt a fogalmat, amelyet nagyon sokan használnak – magyar szociológusok is – Bourdieu-re hivatkozva: *habitus*. E szó Bourdieu terminusa. A habitus az egyén egész gondolkodásmódja, életstratégiája. A habitus Bourdieu szigorú megfogalmazásában az objektív struktúrák inkorporált változata.

Láthatjuk, hogy Durkheim szélsőségesen objektivista és szélsőségesen szociológista volt, mindennek, ami a világban van, szociológiai értelmezést akart adni. De Durkheim kevésbé volt szélsőséges, mint Bourdieu.

Bourdieu sokszor hivatkozik Ernst Cassirer-re,⁴ a szimbolikus formákról szóló nagy művére, *Philosophie der symbolischen Formen*, valamint a *Substanzbegriff und Funktionsbegriff* című könyvére. A szimbolikus formákat lefordítja saját nyelvére és ez a fordítás tökéletesen átalakítja a Cassirer-féle koncepciót, mert számára a szimbolikus struktúrák mindig, minden egyes esetben az uralom eszközei. Minden társadalomnak megvan a maga uralmi rendszere, és a szimbolikus struktúrák ennek az uralmi rendszernek az eszközei. Ez ugyanaz, amit Marx mondott, amikor úgy fogalmazott, hogy ezek ideológiák.

Ezzel kapcsolatban Bourdieu hangsúlyozza, hogy az ő szociológiájában feloldódik a szociológia és a szociálpszichológia hamis antinómiája, miszerint a szociológia vizsgálja az objektív viszonyokat, a szociálpszichológia az egyéni viszonyokat. A feloldás úgy történik meg, hogy a szociálpszichológia feloldódik az objektivisták szociológiájában.

Az osztályozási rendszerek és az értelmi kategóriák nemcsak az uralom eszközei, hanem harci eszközök is. A szimbolikus formák *enjeu des luttes*-öt alkotnak.⁵ Enjeu a szerencsejátékokból kölcsönzött kifejezés, a tétet jelenti, amiért a küzdelem folyik. A társadalom konfliktusok szövevénye, és minden konfliktus versenykonfliktus, minden konfliktus az uralomért és a hatalomért folyik, és ezek a gondolati formák mind e szünet nélkül folyó harc eszközei és céljai. Úgy alakítják őket, hogy megőrizze azt ami van, vagy hogy fölborítsák az adott helyzetet, és valami új hatalmi struktúrát hozzanak létre.

Kedvelt kifejezése Bourdieu-nek a *relacionalizmus*. Ő relationalista szociológiát képvisel és hangsúlyozza, hogy a re-

3 Institut d'études politiques de Paris.

4 Ernst Cassirer (1874–1945): *Philosophie der symbolischen Formen*. (A szimbolista formák filozófiája) 4 vols. Berlin, Cassirer, 1923–1931; *Substanzbegriff und Funktionsbegriff*. (A szubsztancia és a funkció fogalma) Berlin, Cassirer, 1910.

5 Pierre Bourdieu avec Loïc J. D. Wacquant (1992) *Réponses*. Pour une anthropologie réflexive. Janvier, Éditions du Seuil, p. 22.

lacionizmus meghalad egy rossz antinómiát, egy rossz el-
lentétet, a struktúra és a szereplő antinómiáját. Mert hon-
nan nézzük a társadalmat? A struktúra felől, ami merevnek
látszik, vagy a szereplők felől, akik akarnak valamit, akik
próbálkoznak valamivel. Ezt az antinómiát akarja a re-
lacionizmussal meghaladni. Ezt úgy érti, hogy van egy
hálózat, amely objektíve létezik, és a hálózat visszatük-
röződik az egyének fejében, egy második hálózatban, a
szimbolikus formákban, gondolati formákban. „A társad-
almi valóság kétszer létezik, a dolgokban és a fejekben, a
mezőkben és habitusokban, a cselekvők környezetében és
belső világában. Amikor a habitus kapcsolatba kerül azzal
a társadalmi világgal, amelynek produktuma, úgy érzi ma-
gát, mint hal a vízben, és a világot magától érteződőnek
látja.”⁶ Ezzel kapcsolatban szívesen idézi Marx híres mon-
dását, amely szerint a társadalom nem egyénekből áll, ha-
nem az egyének közötti viszonylatok összességéből. Ez te-
hát nyilvánvalóan erősen objektivistá fel fogás.

Most térjünk át a másik, sokak által átvett terminusára:
ez a *mező*. Van gazdasági (ökonómiai) mező, kulturális
mező, szimbolikus mező, társadalmi mező és még sok más
is. Ezek a mezők bizonyos autonómiával rendelkeznek.
Tehát más játékok folyik az egyetemeken – mert van egyetemi
mező is –, mint a nagyvállalatokban. De minden egyes
mezőre jellemző: „A mező úgy definiálható, mint hálózat,
mint pozíciók közötti objektív viszonyok konfigurációja.”⁷
Akkor mi a habitus? „A habitus és mező közötti viszony
mindenek előtt kondicionálási viszony: a mező strukturálja
a habitust, amely a mező immanens szükségszerűségének
vagy a többé-kevésbé egybehangzó mezők együttésének
produktuma.”⁸ A habitus lenne az a fogalom Bourdieu
szociológiájában, ahol az egyén aktivitása és gondolkodás-
módja fejeződik ki, de teljesen világos, hogy gondolkodás-
módja is és cselekvése is szigorúan alá van rendelve az
objektív hatalmi és erőviszonyoknak. Nem csak alájuk van
rendelve, hanem magáévá is teszi ezeket. „A habitus a külső
struktúrák interiorizálása.”⁹ Pascalt idézi: „A világ magába
foglal engem, de én is értem a világot. Értem a világot –
teszi hozzá Bourdieu, mert a világ magába foglal engem;
mert a világ hoz létre engem, mert a világ hozza létre a
kategóriákat, amelyeket alkalmazok rá, mert magától érte-
ződőnek, evidensnek látom... Mivel a habitus az önkor-
porált társadalmi, otthon érzi magát a mezőben, amelyben

lakik.”¹⁰ Ezzel kapcsolatban nagyon érdekes, hogy hivat-
kozik egy helyen *La Boétie* nem is olyan régen magyarul is
megjelent könyvére (*Az önkéntes szolgaságról*). La Boétie a
16. században arról írt, hogy mindenütt a világon szolgaság
van, és szolgaság csak azért van, mert az emberek nem
lázadnak fel, mert ha egyszer föllázadnának, akkor nem
lenne szolgaság. Bourdieu kicsúfolja ezt, mert azt állítja,
hogy az elnyomottak mindig hozzájárulnak az elnyomá-
sukhoz, mégpedig azért, mert belső diszpozícióik az ura-
lom inkorporációi.

Vegyünk például az irodalmi mezőt. Megvannak a saját
játékszabályai, a saját téjei és a saját habitusai, de ott is
mindig a hatalomért folyik a játék az irodalmárok között,
és ez az egész irodalmi mező benne van a hatalmi mezőben,
és annak van alárendelve.

„A mező fogalma arra emlékeztet, hogy a társadalomtu-
domány igazi tárgya nem az egyén, nem a »szerző«, még
akkor sem ha egy mező konstruálásakor az egyénekből kell
kiindulnunk, minthogy a szükséges információ a statisztikai
analízis számára általában egyénekhez és egyéni intéz-
ményekhez kötődik. A kutatási műveletek centrumában a
mezőnek kell lennie. Ez nem azt jelenti, hogy az egyének
csak tiszta illúziók, hogy ne léteznének. Az egyéneket a
tudomány konstruálja mint *ágenseket*, és nem mint bio-
lógiai egyéneket, nem mint aktorokat és nem mint szub-
jektumokat. Ezek az *ágensek* társadalmilag vannak konstí-
tuálva arra, hogy a mezőben legyenek aktívak és cselekvők
az ehhez szükséges tulajdonságaik által, amelyek révén a
mezőben hatékonyak tudnak lenni és ott hatásokat tudnak
produkálni.”¹¹

Ezek után térjünk át a *tőkékre*. „A mező struktúráját a
mezőben működő különleges tőkefajták megosztása hatá-
rzza meg... A társadalmi *ágensek* nem különleges erők
által mechanikusan rángatott »partikulák«. Ők inkább tő-
kehordozók, és életpályájuktól, tőkeellátottságuk révén el-
foglalt pozíciójuktól függően vagy a tőke fennálló meg-
osztásának megőrzésére törekednek, vagy e megosztás fel-
borítására.”¹²

Visszatérek az objektivisták és szubjektivisták ellentétére.
Az objektivistá áramlathoz tartozik a strukturalizmus is.
Ebben a viszonylatban azt mondja Bourdieu, hogy ő tény-
leg közel van a strukturalistákhoz, de közel érzi magát
azokhoz is, akik közelről nézik a dolgokat, mint például

6 Uo., p. 103.

7 Uo. p. 25.

8 Uo. p. 102.

9 Uo. p. 25.

10 Uo. p. 103.

11 Uo. pp. 82–83.

12 Uo. p. 83.

Goffman, ő csak azt nem akarja, hogy ebből a közelnézésből teória születessen, mert akkor ez a rövidlátás teóriája lesz. Ez tehát nagyon világos és éles állásfoglalás nemcsak minden szubjektívizmussal, de minden közelnézéssel szemben.

A tőkék definícióit többször újrafogalmazta. Az 1992 januárjában közzétett (*Réponses*) szöveget idézem: „Bizonyított, hogy a tőke három alapvető fajtában jelentkezik. Tudniillik gazdasági tőke, kulturális tőke és társadalmi tőke. E három fajtahoz csatolni kell a szimbolikus tőkét, amely az a forma, amelyben e fajták egyike vagy másika megjelenik, amikor különböző észlelési kategóriákon keresztül felfogjuk ezeket.”¹³ Ez a megfogalmazás nyilván homályos, maradjunk abban, hogy négy tőke van a legfrissebb Bourdieunél: gazdasági, kulturális, társadalmi és szimbolikus tőke. Folytatom: „Nem akarok kitérni a gazdasági tőke fogalmára.”¹⁴ Azt hiszem, ez nem is szükséges. A gazdasági tőke a vagyon, a gyár, a pénz stb. Ezen nincs mit cifrázni. „Elemeztem a kulturális tőke sajátosságait, amelyet tulajdonképpen információs tőkének kellene nevezni, hogy a teljes általánosságot megadjuk neki.”¹⁵ Ez is változtatás. Most már kulturális tőke helyett a jövőben várhatjuk, hogy információs tőke lesz. „A társadalmi tőke azoknak az aktuális vagy virtuális forrásoknak az összessége, amelyek rendelkezésre állnak egy egyénnek vagy egy csoportnak, annál a ténynél fogva, hogy kapcsolatok tartós hálózatával rendelkezik, intézményesített ismeretekkel és elismerésekkel, tehát azoknak a tőkéknek és a hatalmaknak az összessége, amelyeket ez a hálózat mozgósítani tud.”¹⁶ Vagyis társadalmi tőkének a kapcsolati tőkét nevezi. Mindannyiunknak vannak kapcsolata, amelyek segíthetnek bennünket egy állás megszerzésben, megőrzésben, hatalmi befolyásban, vagy ha nincs ilyen kapcsolatrendszerünk, akkor nem vagyunk jól, és mindnyájan tudjuk, hogy nemcsak a mai francia, hanem a mai magyar valóságban is ez valóban fontos tőkeforrás, mert aki megfelelő számú és súlyú kapcsolattal rendelkezik, az bizony jól áll a társadalmi ranglétrán. „Ha például a társadalmi térről adunk számot a régi demokratikus országokban, mondjuk Svédországban, vagy a szovjet típusú országokban, akkor számításba kell vennünk a társadalmi tőkének azt a különleges fajtaját, amelyet a politikai tőke jelent, azt a tőkét, amely a gazdasági tőkéhez hasonlóan privilégiumokról és profitokról tud gondoskodni a kollektív erőforrások patrimonializálásával, az egyik esetben a szakszervezeteken keresztül, a másik esetben a kommunista párton keresztül.”¹⁷ Az 1992-ben

megjelent könyvben tehát a társadalmi tőke nem más mint kapcsolati tőke, és a politikai tőke úgy jelenik meg, mint a kapcsolati tőke egyik válfaja. Ami a kulturális és a szimbolikus tőkét illeti, azok ebben a nagy könyvben összefonódnak, el is különülnek egymástól, meg is különbözethetők, de azért ez nem olyan egyszerű.

Minden nagy iskolához kapcsolódik egy testület. Tehát van a Bányászati Iskola. Oda nem könnyű bejutni, és nem könnyű elvégezni. Miután elvégezte valaki, nem feltétlenül jut be a Bányászati Testületbe. Csak a legjobbak jutnak be. Ugyanez vonatkozik az Utak és Hidak Iskolájára is, a Politechnikumra, az ENA-ra és mindegyikre. Aki ilyen testület tagja, szimbolikus tőkével rendelkezik, előnye van bármilyen állás megszerzésében, vagy fölkerít olyan tevékenység elvégzésére, amely jövedelmekkel jár. Profit keletkezik a testületi tagság révén. De nem egyszerűen profitokról van szó, hanem társadalmi rangról is. Nem véletlen, hogy *Az állami nemesség* a könyv címe. Talán nem is nemesi, hanem már-már főnemesi rang, ha valaki ezekben a testületekben a tagja. Ezt tehát nyugodtan nevezhetjük szimbolikus tőkének.

A kulturális tőke Bourdieu értelmezésében különböző alakban jelentkezik. A *La Distinction*-ban erről nagyon sok oldal szól. Próbálom egyszerűen kifejezni: a kulturális tőke Bourdieunél *örökség*: részben családi örökség, részben iskolai képzettség. Legegyszerűbben úgy lehetne mérni, hogy kinek mi a végzettsége. Minél magasabb fokú a végzettsége, annál nagyobb a kulturális tőkéje. De ez a legegyszerűbb mérés hiányos lenne. Nem mindegy ugyanis, hogy az iskolát kitüntetéssel végezte, vagy anélkül, amint az sem, hogy melyik iskolát végezte. Az előbb felsoroltam a nagy iskolák közül a leghíresebbeket, de negyvenet is felsorolhattam volna. Egészen más dolog, hogyha valaki nagy iskolát végzett, mint ha csak egy átlagosat.

Továbbá tudni kell, hogy Franciaországban minden fontos állást *Concours*-ok útján töltöttek be. Magyarra úgy fordíthatnánk, hogy pályázati úton, de a dolog nem ilyen egyszerű. Meg kell pályázni mondjuk a muzeológusi állást. De valójában nem állásokat pályáznak, hanem testületi tagságot. Minden évben pályázatot hirdetnek arra, hogy ki lehet conservateur, muzeológus. S minden ilyen concours-on a jelentkezők közül csak az első kettőt, első hármat fogadják be, ezt megszabják. Jelentkeznek ötvenen, és csak hárman mennek át, ők jogosultak a muzeológusi állásokra szerzte Franciaországban. Ugyanilyen pályázatot hirdetnek

13 Uo. p. 94.

14 Uo. p. 94.

15 Uo. p. 94.

16 Uo. p. 95.

17 Uo. p. 95.

az élet minden területén. Hat évet jár valaki az orvosi egyetemre, utána három évig tanulja a gyermekgyógyászatot, mikor megvannak az összes szemeszterek, akkor mehet a concours-ra, ahol mondjuk ezer jelentkezőből négyszázötven mehet keresztül. A többiek kilenc évig hiába tanulnak, ők nem lesznek gyermekorvosok. Aki átjutott a concours-on, bekerült a gyermekorvosok testületébe. Ez így van az élet minden területén. Ezen a ponton nem Bourdieu hibájából keveredik a kulturális tőke és a szimbolikus tőke, mert aki bejutott egy ilyen testületbe, az bizonyosan rendelkezik egy tudásanyaggal, ezt nevezhetjük kulturális tőkének, de azáltal, hogy a testület tagjává vált, szimbolikus tőkével is rendelkezik. De próbáljuk egy kicsit tovább finomítani a dolgot.

Említettem, hogy most előtérben van az ENA, és mindjárt mellette második és harmadik helyen – politikai vezető állásokról beszéltek – a Kereskedelmi Főiskola és a Politikai Főiskola. Ezek hárman adják a politikai elitet. De ez nem azt jelenti, hogy az École Normale Supérieure minden tekintetben hátrébe van szorítva. Mindenki tudja, hogy igazi tudást az École Normale-on azért jobban lehet szerzeni. Ez is szimbolikus tőke. Az École Normale-nak van természettudományos része, a *Sciences*, és van irodalmi része, a *Lettres*. Aki École Normale-on kitüntetéssel végezte tanulmányait, annak bizonyos értelemben nagyobb a szimbolikus tőkéje, mint aki az ENA-t végezte. Az egyik alkalmas arra, hogy politikai vezető szerepet játsszon, a másiktól el van ismerve, hogy tudós. Ugyanezt megtalálhatjuk a művészetben is. A francia társadalomban van hivatalos művészet. Nagy eladásokkal, nagy megrendelésekkel, sok pénzzel. És mindig van *avantgarde* művészet. A mindenkor társadalmi világban vannak művészek, akik nem tekinthetők hivatalos művészeknek. Az avantgarde művész szimbolikus tőkéje nagyobb, mint a hivatalos művészé, a hivatalos művésznek a pénze több, mint avantgarde pályatársának.

Ez kifejeződik Párizsban is, mert Franciaországban minden Párizsban van. A „*Bal Part*” és a „*Jobb Part*”. A Szajna bal partján vannak a híres újságírók, a híres írók, a művészek – a szimbolikus tőke tulajdonosai kilencven százalékban a bal parton laknak, a gazdasági tőke birtokosai a jobb parton.

Az állami nemesség egyik kitűnő fejezetét¹⁸ valamivel részletesebben ismertetem. Bourdieu megállapítja, hogy a nyolcvanas évek végén Franciaországban előtérbe került a banktőke az ipari tőkével szemben, a banktőke dominanciája valósul meg a gazdasági életben, másrésztől viszont

összefonódás jött létre az állami és a magángazdaság között. Egyikből a másikba át lehet menni és vissza, de azon kívül is kölcsönös az érdekeltség. Még mindig szerepet játszik a családi tőke is. Más típusú tőkék a részvénytársaságok menedzserei, de társaságukban rendszerint van részvény-csomagjuk, tehát részben főnökök, részben pedig tőketalajdonosok. Utolsónak említi a miniszterialás és hatósági pozíciókat. Az Ipari Minisztérium kabinetjében elhelyezkedő emberek fantasztikus gazdasági hatalommal rendelkeznek, ugyanúgy, mint nálunk. Kormányváltozás idején az egész kabinet lecserelődik. Minden minisztériumban vannak szakhivatalnokok, akik odakerültek állásba huszonegynéhány éves korukban és aztán mennek fölfelé a hivatali ranglétrán. Fölöttük helyezkedik el a miniszter negyven-ötven főből álló kabinetje, amelyet hozott magával. A kabinet tagjai addig vannak ott, amíg ő is ott van, és utána kicserelődik a garnitúra. Amikor elme egy miniszter, nemcsak a kabinetjét viszi magával, hanem az egész irattárat is. Mindent.

Ezek a gazdasági élet fő figurái. A tulajdonos család, a menedzser, aki tőkés is, és az állami állásokban levő főnökök. „Mind közül a pénzügyi vezetők vannak a legjobb helyzetben ahhoz, hogy a gazdasági és társadalmi világról való felfogásukat győzelemre juttassák. A sikerhez az ENA és a Sciences Po a legjobb előiskola: az ott elsajátított társadalomfilozófia, vitakészség, alkudozni tudás, nyelvtudás és a tisztviselő csiszolt udvariassága.”¹⁹ Úgy is lehet mondani, hogy Bourdieu leírásában az abszolút úriemberek uralkodnak Franciaországban.

A gondolatmenet folytatódik. „Az állam nagy főnökei (például Pierre Jouven, Wilfrid Baumgartner, Ambroise Roux, Roger Martin, Pierre de Calan, Jacques de Fouchier), elsősorban főtisztviselők és szabad foglalkozásúak leszármazottai, kisebb mértékben tisztii és földbirtokos családok gyermekei mintegy predestinálva vannak arra, hogy elfoglalják a legfontosabb pozíciókat abban a világban, amely a közületi szektor és a magánszektor között, a bank, az állam és az ipar között van, tehát azon a helyen, amelyet a hatalom helyének nevezhetünk. Minden abba az irányba hat, hogy ezek a kapcsolati emberek foglalják el a vezető pozíciókat a nagy bankokban, az energia, a közlekedés állami vállalataiban, a vegyes vállalatokban, ahol a nagy állami üzemekről alkudoznak, cinkosságban és konfliktusban, az „alapiparágaknak” és a „csúcstechnológiáknak” juttatott szubvenciókról, és ahol politikai döntéseket hoznak új beruházási területek és profitforrások támogatásáról.”²⁰ De még többet mond Bourdieu. „A régi nemes-

18 Écoles du pouvoir sur l'économie, pp. 428–468.

19 Bourdieu (1989) i.m., p. 470.

20 Uo. p. 472.

ség, vagy a régi burzsoázia valamelyik családjához való tartozás birtoklását jelent, társadalmi tőke birtoklását, kapcsolati tőke birtoklását a rokonságon és az ismeretségeken keresztül, és lehetővé teszi, hogy ezt a tőkét még tovább növeljék.²¹

A kulturális tőke birtokosai (a legtekintélyesebb diplomákkal), a szimbolikus tőke birtokosai (gyakran nemes-ségük, becsületrendjük van, a legzártabb klubok tagjai), a társadalmi tőke birtokosai (családi örökség, házasság, nagy iskolák, miniszteri kabinetek, igazgatói tanácsok) a gazdasági hatalmi mező adott struktúrájának megszemélyesítői. Az állami fináncoligarchia és a nagytőke kifelé a tiszta technikai racionalitás homlokzatát állítja fel, a hatékonyságot és termelékenységet biztosító szakszerűséget teszi meg legfőbb értéknek, hogy elrejtse az uralkodó pozíciók megszerzésének valóságos módjait. A modernista és racionális kép mögött a kiválasztás ténylegesen ható belső elvei a múltban, a történelemben, a szerzett jogok régiségében találhatók. „Nincs nagyobb akadály, mint az idő”²² – írja az újonnan jött nehezen titkolható keserűségével és haragiával.

Ez a leírás jólétesültségre és élelemjűségeire vall, de nélkülözi a konkrét elemzéseket, megmarad az általánosságok szintjén, de még megközelítő ellenőrzést sem tesz lehetővé. Hozzá kell tenni, hogy az általánosságok többnyire feltételesek és gyakran csupán metaforák. Bourdieu ugyanis szívesen teszi idézőjelbe az általa használt kifejezéseket, jelezve ezzel, hogy nem szó szerint értendők. De ha nem szó szerint, akkor hogyan? Jó példa erre a *Le Monde*-nak adott egyik interjúja:²³

„Kérdés: Végül is mik ezek a habitusok?

Válasz: Ezek programfajták (informatikai értelemben).

Kérdés: De miről ismerjük fel a habitus létezését?

Válasz: Arról, hogy az uralkodó osztályban szeretik Beethovent etc.

Kérdés: Körben forgunk. Nem lehet-e legalább feltételezni, hogy az emberek tudnak habitusukról?

Válasz: Naiv hipotézis. Csak az öntudatlan habitusok hatékonyak. Látnia kell, hogy az aktor vagy inkább az ágens mindig hamis érvekkel magyarázza tetteit, hogy a »szükségségből éretny csinál.« Szabadnak hiszi magát, de valójában rab.

Kérdés: Vagyis az Ön habitusai úgy vannak elrejtve, mint az ópium altatóereje?

Válasz: A habitusok hatásai akkor vannak a legjobban elrejtve, amikor úgy jelennek meg, mint a struktúra ha-

tásai., mert az ágensnek produktumai, az ágenské, akik nem mások, mint az »emberi« struktúra.”

A kijelentések semlegességének, a bírálát megelőzésének másik eszköze a *mintha* használata. „Bourdieu kedvenc kifejezéseinek egyike a »tout se passe comme si« (minden úgy történik, mintha) – írja Elster. A kifejezés lehetővé teszi, hogy a beszélő anélkül sugalljon, sőt burkolton állítson egy magyarázó kapcsolatot, hogy nyíltan kiállna mellette.”²⁴

Idézőjelben vagy anélkül, mintha-val enyhítve, vagy enyhítetlenül, lépten-nyomon találunk olyan mondatokat, amelyek komikusan hatnak. „Az uralkodó osztályban szeretik Beethovent” kijelentés akkor is komikusan hat, ha kérdőíves kutatás statisztikája bizonyítja, hogy az uralkodó osztályban többen szeretik Beethovent, mint az alsó osztályban. A *Megkülönböztetés* olvasói tudják, hogy az idézett mondathoz olyan következtetések sora csatlakozik, amelyek valójában nem következtetések, hanem következtelen, csapongó, önmagának ellentmondó érveléssel rosszul alátámasztott merész kijelentések. Az uralkodó osztály tagjai nem zenéjének hallgatásából, vagy játzsásából származó élvezetért vagy örömeért szeretik Beethovent, hanem kizárólag azért, hogy megkülönböztessék magukat az alsóbb osztályok tagjaitól, mint ahogy jó bort sem az élvezet kedvéért isznak, hanem megint csak a megkülönböztetésért. Rafinált vizsgálódások nélkül is elég világos, hogy megkülönböztetés létezik, a megkülönböztetésre irányuló törekvés is, sznobizmus is, de mégsem mindenki sznob, és a sznobok is szerethetik a jó zenét és élvezhetik a jó bort. Világos továbbá, hogy az emberek életmódját befolyásolja a megkülönböztetésre való törekvés, de más tényezők még inkább.

Nem lepődhetünk meg azon, hogy a megkülönböztetésre irányuló törekvésnek nemcsak a kulturális javak fogyasztását kell magyaráznia, hanem magukat az alkotásokat is. A *Megkülönböztetés* című munkában például azt olvastam, hogy „a művész életstílusa mindig kihívás a burzsoá életstílussal szemben”²⁵

Flaubert vagy Baudelaire életstílusa és egész művészete abban az időben valóban kihívás volt a burzsoá életstílussal szemben, az *Education sentimentale*-t és a *Fleurs du mal*-t azonban aligha magyarázhatjuk ezzel a megállapítással.

De térjünk vissza a „gazdaság fölötti hatalom” (Bourdieu kifejezése) és a privilégiumok tárgyalásához. Az állami ne-

21 Uo. p. 473.

22 Uo. p. 477.

23 Entretien avec Le Monde: La société, Paris. La Découverte/Le Monde, 1985, p. 110. Idézi: Raymond Boudon: *L'idéologie*. Paris, Fayard, 1986, p. 227.

24 Jan Elster (1990) Sznobok. *Replika* No. 1, p. 78.

25 Bourdieu (1979) i.m. pp. 60–61.

messég-ben. Említettem, hogy Bourdieu állítása szerint a legfontosabb gazdasági pozíciók betöltésénél a kiválasztás ténylegesen ható belső elvei a múltban, a történelemben, a szerzett jogok régiségében található meg. Érdekesítőek ezek a sorok. Az olvasóban azonban kételyek támadnak. Ha tényleg így van, akkor mitől versenyképes a francia gazdaság? Ha most is azok uralkodnak a gazdaság fölött, akik mindig is uralkodtak, akkor mivel magyarázható az a dinamikus gazdasági fejlődés, az a lenyűgözően gyors átalakulás, amelynek hosszú fejezetet szentelt Mancur Olson a nemzetek felemelkedéséről szóló könyvében?

Említettem továbbá, hogy Bourdieu szerint a tiszta technikai racionalitás és a hatékonyságot biztosító szakszerűség csupán homlokzat, amelyet a nagytőke és az állami fináncoligarchia állít fel, és amely mögött a régiség uralma rejti. Vajon akkor is ugyanezt gondolja-e, amikor TGV-vel délre utazik, Airbus-szal más országokba vagy amikor a France Telecom-ot használja?

A nagytőke és az állami fináncoligarchia szavakat használtam az imént. A kettő közötti viszony Bourdieu-nél egyértelmű. A nagytőke fölött az állami fináncoligarchia uralkodik. Számos előző és további mondatban szerepel az állami és a nem állami nagytőke, valamint a közösségi és a magán-szektor megkülönböztetése, de az egész *Állami nemesség*-ben végigvonul Bourdieu-nek az a meggyőződése, hogy a gazdasági életben mindenütt az állami fináncoligarchia uralkodik. Amikor tehát gazdaságról beszél, állami gazdaságra gondol, és amikor elemezni próbál, az állami gazdaságot tartja szem előtt. Hangsúlyozni kívánom, hogy az állami gazdaságra vonatkozó állításait sem tudom elfogadni, legfőbb gyengéjét mégis abban látom, hogy összekeveri az állami és magángazdaságot, illetőleg az utóbbit feloldja az előbbiben. Így azt sem látja meg, hogy ha a francia közösségi szektor valóban olyan lenne, mint amilyennek látja, akkor ugyanolyan rosszul működne, mint a szocialista gazdaság, és viszonylag jó működését annak köszönheti, hogy magánszektor veszi körül, hogy versenyre van kényszerítve, és olyan játékszabályoknak van alávetve, amelyek vegyesek ugyan, de alapelvei a piaczgazdaság elvei.

E ponton idézendők fel Bourdieu nézetei a tőke különböző fajtáiról és azok meghatározásairól a *Válaszokban* és más könyveiben. Gazdasági, kulturális (információs), társadalmi és szimbolikus tőke. Ha figyelembe vesszük, hogy nála a tőke a hatalom szinonimája, akkor elgondolkodhatunk azon, hogy a hatalom legfontosabb fajtája, a *politikai* nem szerepel ebben a felosztásban. Ez természetesen nem véletlen. Bourdieu ugyan gyakran hangsúlyozza, hogy nincs olyan törvény, amely egyszer s mindenkorra, minden

történelmi korszakra, univerzálisan meghatározná a mezők viszonyát, de az ipari társadalmat mégis egyetlen (részpiramisokból álló) piramisnak látja, amelynek tetején a gazdasági tőke van. Mint említettem, az egyes mezők viszonylagos autonómiával rendelkeznek, de a kulturális mező mégis a gazdasági mező alá van rendelve. A kulturális tőke birtokosai az uralkodó osztályokhoz tartoznak, de a gazdasági tőkéhez képest alárendeltek és alávetettek. „Az irodalmi mező például a hatalmi mezőhöz tartozik, amelyen belül alávetett a pozíciója. (Vagy, kevésbé adekvát módon: a művészek és az írók, még általánosabban az értelmiségiek »az uralkodó osztály alávetett frakcióját« képezik.)”²⁶ E képen, mint láttuk, a politikai hatalomnak mellékes szerep jut: nem más, mint a társadalmi tőke egyik változata.

Részben e képnek, illetőleg a képet alkotó szemléletnek tulajdonítható, hogy Bourdieu ekvivalenciát állít fel a svéd szakszervezetek és a szovjet kommunista párt politikai és gazdasági hatalma között. Szociológusok között hosszú időn át elég elterjedt volt az a nézet, hogy a piaczgazdaságokban a termelési eszközök tőkés tulajdona az uralom, az elnyomás és a kizsákmányolás alapja. Egyetemi vizsgatár-gyaik között talán szerepelt némi közgazdaságtan, a továbbiakban azonban valamilyen *ekonofóbia* jellemző tájuk, akkor is, vagy még inkább akkor, ha a társadalmi élet magyarázatánál a gazdaság primátusát vallják. Idegen számukra annak belátása, hogy mivel a tőke tetszőleges mértékben állítható elő (és mivel a tőkésék abban vannak érdekelve, hogy a tulajdonukban levő munkatermékeket felhasználják vagy eladják), nem ad hatalmat tulajdonosának embertársai fölött; annak belátása továbbá, hogy állami hatalomtól és monopóliumoktól mentes versenyzgazdaságban senkinek sincs hatalma *mások* felett.

„Egy olyan világban, melyben minden egyes jószág minden egyes vevője nagyszámú eladóval kerül szembe, akik között költségmentesen átcsoportosíthat, és ahol minden egyes jószág minden egyes eladója ugyancsak nagyszámú vevővel kerül szembe, akik között szintén költségmentesen átcsoportosíthat, ott senkinek sincs hatalma mások felett. Egy ilyen környezetben a »közgazdasági hatalom« teljesen értelmetlenné válik.”²⁷

Jól tudjuk természetesen, hogy állami hatalomtól és monopóliumoktól mentes gazdaság a valóságban sehol sincs. A világ minden fejlett piaczgazdaságában kötelezettségek nélküli monopólium a tartózkodási és termelési helyek tulajdona, és minden országban kényszerítő hatalmat gyakorol a gazdaságban az állam. A kényszer és a járadék alapja azonban nem a tőkés tulajdon, hanem a monopólium és az állami hatalom.

26 Bourdieu avec Wacquant (1992) i.m. p. 80.

27 James M. Buchanan (1992) *Piac, állam, alkotmányosság*. Bp., KJK, p. 31.

Igen jellemző ebből a szempontból, hogy bár Bourdieu szerint a francia gazdaság fölött az állami fináncoligarchia uralkodik (ez különben csak részben igaz), okfejtéseiben mégsem különbözteti meg az államot a gazdaságtól, és fenntartja azt az alapállítását, hogy a hatalmi mezők csúcsán a tőkés tulajdon áll.

(Pierre Bourdieu: *La Noblesse d'État. Grandes écoles et esprit de corps*. Paris, Ed. du Minuit, 1989.; Pierre Bourdieu avec Loïc J. D. Wacquant: *Réponses. Pour une anthropologie reflexive*. Paris, Ed. du Seuil, 1992.)

Kemény István

REFLEXIÓK I.Q. ÜGYBEN

Aránylag könnyű szívvel vállaltam, hogy recenziót írrok Richard J. Herrnstein és Charles Murray művéről (*The Bell Curve Intelligence and Class Structure in American Life*), mert a címet megismerve azt hittem, az intelligenciáról, intelligencia-elméletekről lesz benne szó, no meg matematikai statisztikáról, a harang-görbéről, nálunk ismertebb nevén a Gauss-görbéről.

Az első meglepetés akkor ért, mikor megláttam, hogy a terjedelme 845 oldal, ráadásul enciklopédikus jellegű a vaskos kötet, a Harvard fémjelzi, és a társadalmi struktúra a szerzők szerint sokkal többféleképpen ragadható meg, mint a Vén Európában szokás – hogy Roger Martin Du Gard-tól kölcsönözzek allegóriát.

A szerzők számunkra újszerű (talán ezért inkább általánosabban társadalomtudományi, semmint valamelyik akadémiai diszciplínának szerint besorolható) módon, különböző dimenziók mentén írják le a társadalmi szakadékokat, mutatják be a törésvonalakat. Ezek a következők (tükrözve vagy tartalommal megtöltve amerikai tanszékek, kurzusok tömegét): women studies, youth studies, ethnic studies, regionalism stb.; manapság az USA fontos kérdései között szerepelnek az etnikai, vallási kisebbségekkel kapcsolatos problémák is, azonban ezek már nem dominálnak. Ami még fontosabb, és Magyarországon rutinszerűen kisebbségi kérdés, az ott már nem az, hanem nőkérdés (nem feminizmus, szexizmus stb.), ifjúsági probléma (nagyon messze van már a *West Side Story*, a 68-as lázadások, beleértve a hírhedt Kent-i sortűzet és Antonioni *If* című filmjét is), a regionalizmus pedig jóval nagyobb és jóval kisebb kérdésekkel foglalkozik, mint egykor a *Coleman-Report*. Már majdhogynem Egyesült Észak-Amerikáról gondolkodnak, illetve egyre fontosabbak az egész piciny települések is – ha van etnometodológiaiilag kutatható és kimutatható sajátosságuk.

Elsőül talán meg kell indokolnom, miért nem lehet a beszámoló recenzió. A szerzők, a védőjükül szegődött Ter-

mészettudományi Társaság, a polgárpukkasztó Jegyzetek az Olvasók számára, az *Előszó* másfél ív terjedelemben mosakszik és provokál.

Asztalomon másik könyv vár sorára: a pszichológiát is utolérte a végzet (habent sua fata scientiae?) – alighogy nagykorú lett, máris vannak dezilluzionáló szerzők, a pszichológia nem tudomány, hanem öszvér. A McMahon szerzőpáros könyve már az ötödik kiadásnál tart (*Psychology: the Hybrid Science*. Chicago, The Dorsey Press, 1989.) Kezd megfogalmazódni bennem egy gyanú: a pszichológia (már ha létezik!) és a hozzá hasonló roppant népszerű tudományok egyik jellegzetessége, hogy hihetetlenül elitisták és apologeták, másrészt rasszisták (néha angolszász, néha kontinentális értelemben). E gyanú árnyékában fogantak szabálytalan reflexióim. Herrnstein és Murray korrektil közlik Edmund Burke-nek a *Természettudományi Társaság Fenntartásai* című rövid írását – ami akár egy rövid recenzió is lehetne.

„Ez a bevallottan legképtelenebb és legarcátlanabb érvelési módszer bigottak és rajongók számára, és rettegés keltésével kísérel meg hozzájárulni ahhoz, hogy a férfiak bölcsőbbek és jobbak legyenek; hát itt van. A népszerű előítéletek becstületes megvitatása ellen érvelnek, azért (mondják ők), hogy találjanak annyi ésszerű támogatást, hogy felfedezésük a lehető legveszélyesebb következtetésekre is megtermékenyítően hathasson. Ez képtelen és istengyalázó megjegyzés! Mintha nem kapcsolódna egész boldogságunk az erény gyakorlásához, ami szükségképpen függ a tudásba vetett hitünktől.”

Két nem mellékes „apróság”. Először mellékelem Eysenek professzor táblázatát az intelligencia-hányadosok társadalmi, illetve foglalkozási csoportbeli megoszlásáról.

Csoportok I.Q.-ja nyolc különböző társadalmi rétegben

	Szülők	Gyermekek
Magasabb képzettségű diplomás és közgazgatási irányító	153	120
Alacsony képzettségű diplomás, műszaki, beosztott	132	115
Magas szakképesítésű munkás, tisztviselő	117	110
Szaktmunkás	109	105
Betanított munkás	98	97
Segédmunkás	87	92
Alkalmi munkás	82	89
Elmeszociális intézeti lakó	57	67

A táblázat forrása: Eysenek, H. J.: I.Q., Akadémiai, Budapest, 1995. p. 16.

(A táblázat legutolsó sorának olvasásakor gondoljunk a *Száll a kakukk fészkére* c. regényre, filmre, színdarabra, tudományosan pedig a Thomas Szasz nevével fémjelzhető antipszichiátriai forradalomra, mozgalomra!)